ناوەرۆک و دەروونناسی شیعری نالی

کەژاڵ فەداکار
(سنە)

ناوەرۆکی شیعری نالی شتێکی جیاواز لە نەژاد و ڕەسەنی کوردە موسوڵمانەکان نییە، بەڵکو ئەو بەناو جێ سروشتی جوان و دەست لێ نەدراوی ناوچەی کوردەواری لە ئەو، شاعیرێکی بێ هاوتا لە تەک تایبەتمەندی جیا و تاقانەی لێ دروست کردووە. شیعری نالی پڕە لە وشەی ڕەسەنی تایبەت.

خوا لێخۆشبوو د. مارف خەزنەدار شیعری نالی و ناوەرۆکی بەم جۆرە دابەش کردووە.

١- شیعری نیشتمانی.
٢- شیعری کۆمەڵایەتی.
٣- شیعری ئەوینداری.
٤- شیعری ڕاوە.
٥- شیعری شانازی.

بەڵام نووسەری ئەم وتارە بەپێی سەرنج و خوێندنەوەی ئەو دیوانە شیعرە، ئاگاداری سێ بابەتی تر بووە کە بریتین لە:

٦- شیعری فێرکاری.
٧- شیعری عارفانە.
٨- شیننامە (شەپۆڕنامە)

شیعری نیشتمانی

«شام وەک شەکرە، بەڵام وەتەن شیرینترە
سعدیا حب وطن گرچه حدیثی است درست
نتوان مرد مزاری که من آنجا زادم»
(ڕۆژەلسکو ١٣٧٠: ل٣٠٣)

وەتەنخوازی یەکێ لە ئارمانە گەورەکانی نالییە، شاعیری باشووری کوردستان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمی زایینی تەواوی چوارچێوەی شیعرەکەی بە زوانی کوردییە و بیرکردنەوە لە نیشتمانە. نالی بە ئەوپەڕی هەست و بڕوای خۆیەوە ئەوینداری زێدەکەیەتی.

ئەو بە زوانی دایکی خۆی شیعر دەڵێ و شانازی بەوەیش دەکات:

تەبعی شەککەر باری من کوردی ئەگەر ئینشا دەکا
ئیمتحانی خۆیە مەقسوودی لە عەمدا وا دەکا
(نالی: ل١٠٦)

موحەقەق مەشرەبی (نالی) لە شیعرا هەر وەکو «خاکی»
خەیاڵی «کوردییە» بەیتی سەراپا زوڵفی دووتایە
(نالی: ل٥٧)

ڕەوشەنی دیدە بە ئینسانە کە موژدەی قەدەمت
ڕەوشەنی دیدەی غەمدیدەیی بە «بیت الحزن»ـە
دڵی (نالی) کە ئەنیسی (قەرداغ)ـە ئیستەیش

نالی

داغی (سەرچاوە) و (دێوانە)یی دار و دەوەنە
(نالی: ل٥٢٧)

ئەو شیعرانەی لە غەریبی و بیر لە نیشتمان وتووە.

شیعری کۆمەڵایەتی

محەمەدی مەلا کەریم لە بابەتی کۆبوونەوە لە سلێمانی بەڕێوە چووە، لە لاپەڕەی ٣٢١ لەو باوەڕەدایە کە: «لەناو ئەو هەموو بەیتانەی نالیدا کە لە شێخ و شێخیەتی و سۆفی و سۆفیەتی دەدوێن تەنیا دوو بەیت هەیە ناوی (نەقشبەند)یان تێدا هێنراوە و دەتوانرێ بوترێ جۆرە ئیشارەتێکیان بۆ تەریقەتی (نەقشبەندی) تێدایە، بەڵام لەوەوە کە باسی دوو بنەماڵەی (سەیی) دەکا، دەگونجێ بڵێین پێوەندییەکی بە تەریقەتی (قادری)یەوە هەیە، چونکە ئەو دوو بنەماڵەیە تێکڕا سەر بە تەریقەتی قادرین.» (محەمەدی مەلا کەریم، ٣٢١: ٢٠٠٩)

لە عەکسی زاتی بێ ڕەنگت هەتاکەی دیدە ڕەنگین بێ
جنوونی لەیل و مەیلی نەقشبەندی عەکسی ئەسما بێ
مەگەر هەر یاری نەقشینم ببێتە نەقشبەندی دڵ
کە نەقشی غەیری ڕەنگین ئەو بە ئاوی دیدە شۆرابێ
(نالی: ل٦٠٠)

کە جێگەت بۆ عیبادەت بێ، چ فەوقانی، چ تەحتانی
کە حوببت بۆ سیادەت بی، چ (بەرزنجی)، چ (باراوی)
مەکە دەعوایی پاکی یی نەسەب بۆ جیفەیی دنیا
کە سەیید بی، چ (بەرزنجی)، چ (پیریایی)، (باراوی)
(نالی: ل٦٨٩، ٦٩٠)

نالی هیچ کاتێک لە دەروێش نزیک ناکەوێتەوە و هەمیشە لەگەڵ ئەوان بەربەرەکانێ دەکات، هۆیەکەیشی ئەوەیە کە ڕاستی لە دەروێشدا نابینێتەوە، بە تایبەت ڕیا و دووڕوویی لە کۆمەڵگە ئەوەندە شتێکی ئاساییە، لە کۆمەڵگەشدا هەموو کەس دەیانناسن کە ئەهلی ڕیا و درۆن.

ڕیشەکەی پان و درێژە بۆ ڕیا خزمەت دەکا
زاهیرە هەر کەس لە توول عەرزی ڕیشیدا ڕیا
(نالی: ل١٢٨)

فەسڵی کە هەر فەرقی بەشەر تا ڕەگی شەجەر
وشکی بە غەیری سۆفیی و عاسای نەماوە
(نالی: ل٥٥٠)

ئاوی کەوسەر نۆشی سۆفی بێ کە من
ئاوی و ئیستان یەعنی ماچی دەم دەخۆم
(نالی: ل٢٩٧)

سۆفیا هاتنە مەجلیس وەرقی دیدە بشۆن
لەکن ئەو دێمییە وشکانە لە دەریا نییە باس
(نالی: ل٢٣٤)

سۆفی ڕیایە خەڵوەتی، بێنی بەهاری کرد
هاتە دەرێ لە سایەی چایەر حەسایەوە
(نالی: ل٥٥٤)

بنوارە وشکە سۆفی یو ڕەقسی بەهەلهەلە
دیسان لە بەحری وشکی هەوا کەوتە پێ مەلە
(نالی: ل٤٦٦)

یان برێ جار ڕوومەتی دەروێش وا پیشان دەدات کە ئینسانێکی تەنپەروەر و لەش گرانە. ئەرزی خودا بۆ ئینسانەکان جێگای کار و تێ کۆشینە و چالاکییە نەک جێگای تەنپەروەری، نالی لەو بڕوادایە کە دەروێش جێگای هەمیشە لەنێوان مزگەوتە، بێ ئەوەی چالاکی و تێکۆشین بێ.

بۆ نموونە:

ئەم ئەرزە مەزرەعی و گوڵخەنی ئەمەل

هەندی بووە بە مەسجید و بەعزێ بە مەزبەلە
(نالی: ل٤٦٧)

یان برێ جار وێنەی وەک کاریکاتێرە لە شێخ لەناو شیعرەکانیدا بە وێنە، یان بە دیمەنێک نەققاشی دەکا و شێخ بە نیشانەی ئینسانێکی ناڕاست و ڕیاباز دەزانێ:

شێخم گەرمە حەڵقەی زیکرت بە ڕەشبەڵەک
حاڵی ئەمانە خۆ بە جەنابت موحەووەلە!
دائیم لە دووتە مێگەلی ژن و نێرگەلی پیاو
بەم ڕیشەوە لە پێشەوە بووگی بە سەرگەلە!
(نالی: ل٤٦٨)

یان:

دونیا مەحەللی کەون و فەسادێکە خیرە دوون
مەعلوومە چەن بە حیلەلە، عەییارە، چەند دەلە
تۆ شێخ و ئەو عەجووزە عەجەب دۆستی یەکترن
بێ شاهید و نیکاحە دیارە موعامەلە...
(نالی) سەرت لە گونبەدەکەی خانەقا دەکا
لایێ پڕ لە مەشغەلە لە لایی مەشغەلە
(نالی: ل٤٦٩)

شیعری ئەوینداری

عشق سوڵتانێکە هەرگا ڕوو لە وێرانی بکا
ئاهی سەرد و ئەشکی گەرم و قەلبی بریانی دەوێ
دوور لە تۆ دڵ هێندە بێ ئارام و بێ حاڵ کەوتووە
ئەی مەسیحایی زەمان لەو لێوە دەرمانی دەوێ
(نالی: ل٧٠٢، ٧٠٣)

شایەد ڕواڵەت و دیمەن لەناو شیعرەکانی نالی و سەرۆبەخشی تەواوی شیعرەکانی کچ سادەیەکی خەڵکی دێ، حەبیبە ناوی بێت، بەڵام دەروونی ئەویندارانەی ئەو شەهادەت دەدات کە ژێر نەخشێکی بەهێز بۆ شیعر وتن بووە، بەڵام عەشق، هێز و هاندەری بووە. نالی تێ دەکۆشێ بە تەواوی هەست و وێنەی ڕەنگاوڕەنگی پاک لە عەشق بە وێنە بکێشێت.

سروشت پایە و بناغەی شیعری نالییە، ئەو تێدەکۆشێ و هەوڵ دەدات کە وێنەی جوان لە سروشت و خۆشەویستەکەی بە شیعر دەربێنێت، جاروبارەش جوانییەکانی خۆشەویستەکەی لە دیمەن زۆرتر بە وێنە دەکێشێت. شیعرە ئەوینداریێکانی لە هەموو شیعرەکانی زۆرترن.

لە دەروونی پاکی نالی ئەوینی جوان و بێ وێنەی خۆشەویستی حەبیبە بەشی گەورەی ژیانی ئەوە.

پێم دەڵێن مەحبووبە خێل و قیچە مەیلی شەڕ دەکا
خێل و قیچە؟! یا تەرازووی نازی نەختێ سەر دەکا
(نالی: ل١٠٨)

دەستم لە گەردنی خۆت هەڵمەگرە ئەی «حەبیبە»!
وەبزانە خوێنی خۆمە یا منەتی ڕەقیبە
(نالی: ل٣٩٤)

«نالی» لە بێ حەبیبە، هەم تەبیبە
خولاسە و لەبیبە، فەرمانبەری لەبی بە
(نالی: ل٦٦)

شیعری ڕاوە (وەسف)

شیعری سروشت بناغەی شیعری نالییە، سروشتی دەست لێ نەدراو و دەوڵەمەندی کوردستان بە کۆنەی مێژوو، هەر شاعیرێکی ناسک خەیاڵ دێنێتە سەما، سروشتی ئەندێشی نە تەنیا لە شیعرەکانی نالیدا هەیە، بەڵکو لای زۆربەی شاعیران بەرچاو دەکەوێ:

گوڵ تاجی لەسەرناوە چەمەن مەخمەڵی پۆشی
هات موژدە کە خیلعەت گەییە بەرموهابات
(نالی: ل١٤٢)

هات زەمزەمەی بولبول و ئاوازەی قومری
هات بادی سەبا دێن و دەچن عەرعەر و بانات
(نالی: ل١٤٣)

ئەم دوو بەیتەی سروشت لەگەڵ هەستی ئەوینداری خۆی تێکەڵ دەکات:

لە دوگمەی سینە دوێنێ نوێژی شیوان
بەیانی دا سپیدەی باخی سێوان
لە خەوفی تەلعەتی ڕۆژ هەر وەکو شێت
بە ڕوو زەردی هەڵات و کەوتە کێوان
(نالی: ل٣٢٠)

ڕووم ئەوا زەرد بوو وەکو پاییز لە هیجرانی «نالیا»
عیشق ئێستاکەش لە من سەیری بەهارانی دەوێ
(نالی: ل٧٠٣)

گوڵ بەدەم بادی سەباوە کەنی بولبول فڕی
یەعنی عاشق لازمە دوور بێ لە یاری بێ وەفا
(نالی: ل١٢٩)

شیعری شانازی

لە زەمانی پەیدابوونی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە تا ئەمڕۆ، بەشەر خوازبێنی ئەوەبوو کە هێز و توانایی و پێشتری خۆی بە کەسانی تر بناسێنێت، بە تایبەت لە شیعردا ئەوە باو بووە، نالیش لەم دابونەریتە جیاواز نییە.

«شانازی بە تایبەت لە شیعر و ئەدەبیاتی عەرەب باو بووە و ئەوانیش زۆرتر گیرۆدەی شانازی بوون»
(شەمیسا، ١٣٨١: ٢٣٩)

شانازی بەخۆی و نەتەوەکەی لە شیعری نالیدا ئاشکرایە.

بۆ نموونە:

فارس و کورد و عەرەب هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ موڵکە دیوانی هەیە
(نالی: ل٥٧٧

بولبولی تەبعم ئەوا دیسان سەناخوانی دەکا
نوکتە سەنجی و بەزلە گۆی و گەوهەر ئەفشانی دەکا
(نالی: ل١٠١)

زابیتە تەبعم سوارە ئیددیعای شاهی هەیە
موحتەشەم دێوانە داوای تەختی خاقانی دەکا
شاهیدی فیکرم کە بێتە جیلوەگاهی دڵبەری
شاهی خوسرەو و ڕوحی شیرین بە قوربانی دەکا
(نالی: ل١٠٢- ١٠٣)

ئیستیتاعە و قووەتی تەبعم بە کوردی و فارسی
عارەبی، ئیزهاری چالاکی و چەسپانی دەکا
(نالی: ل١٠٤)

بەرهەمی فێرکاری

بەرهەمێکە کە زانست بە خوێنەر دەدات، لەگەڵ ئاکاری چاک و فەلسەفە بە جۆرە مەزەب و فەلسەفە و بە جۆرێکی ئەدەبی نیشان دەدات و زۆربەی شاکارە ئەدەبییەکان تایبەتمەندییەکی فێرکارییان هەیە.

هەر کەسێ ئیزهاری دانایی بکات و مەقسەدی
خودپەسەندی بێ یەقین ئیزهاری نادانی دەکا
(نالی: ل١٠١)

عومرێکە بە میزانی ئەدەب توحفە فرۆشم
زۆرم وت و کەس تێی نەگەیی، ئێستە خەمۆشم
(نالی: ل٣٨٠)

قەز، بریشم کە حەرامە لە ڕەجول، نەک نیسوان
سوننەتی شەرعە، ئەگەر تابیعی ئەهلی سونەتی
(نالی: ل٦٧٢)

قەللایی جیهان نەقدی عەیاری نییە قوربان
«نالی» مەحەکی هیممەتی کەوتە موجەڕب
(نالی: ل١٣٦)

نەفەس بگرە لە هات و چووی خورایی هەتا ماوی
کە ئەم بایە ئێستاکە هەر عومری بە باداوی
(نالی: ل٦٧٩)

بەرگی دنیا هێندە کورت و کۆنە و بازاڕییە
چونکە ناگانە گونی دیوانەکەی، لێ عاریە
(نالی: ل٥٧٨)

وەک سۆفیی مەبە ئالوودە بە دنیا
بێهوودە موکەدەر مەکە سەرچاوەیی مەشرەب
(نالی: ل١٣٤)

شیعری عارفانە

عیرفان ئایینێکی فیکری و فەلسەفەی گەورەیە بۆ جوانتر ناسینی خودا، ناسینی ڕاستی و دروستییدایە، هەرچەند شیعری عیرفانی لە دیوانی نالی زۆر لاوازە، بەڵام ئەو بیروباوەڕی لە بناغەی عەشقی مەجازییە و ناڕاستەقینە، بەڵام شاعیر بە تەواوی هێز و گیانی ئیمان و بڕوای بە خودای گەورە هەیە، بەڵام چەند نموونە شیعرێکی سەرچاوەی عیرفانی هەیە و لە لێکدانەوەی عیرفانی یارمەتی وەرگرتووە وەکو: خۆف، ڕەجا و زوهد، خەڵوەت، سۆفی، شێخ، مەحو، وەسڵ، فیراق و..تاد

(مەحو: ٧٩؛ شوق: ٨١؛ بەقا و فەنا: ٨٦؛ یا مەدد: ٨٦؛ وەحدەت: ٩٧؛ وەسڵ و فیراق: ١١٠؛ عەین و فنا فی الحق: ١٢٠؛ تەمع، زاهر، باتن، لوح و قەڵەم: ١٣٠؛ مەشرەب: ١٣٤؛ خرق عادەت: ١٤٤؛ عشق مەجازی: ١٥٢؛ خۆف و ڕەجا: ٤١٧؛ زوڵماتی بەقا: ٦٢٦؛ خوف: ٦٢٢، حەلقە: (عەبدولکەریم فەتاح، ٢٠٠٩: ل٢٥١، ٢٦٨) بە حەلقە ئیشارەی هەیە:

ئەو سیلسلە وا مێشکی خەتا نێوی براوە
پڕ پێچ و شکەن، خەم بە خەم حەڵقە کراوە
(نالی: ل٥٣٠)

بەخاڵ ئیشارەی هەیە:

داوێکە لە ڕووی دانەیی خاڵت تەنراوە

زنجیره لەپێی مائیلی ئەو ڕووتە نراوە
(نالی: ل٥٣١)
بەزولف
زولفت بە قەدتدا کە پەرێشان و بلاوە
ئەمڕۆ لە منی شیفتە ئالۆز و بەداوە
(نالی: ل٥٣٢)

غەزەلی شەپۆرنامە (شین نامە)

نالی دوو غەزەلی هەیە، یەکێ بۆ مردنی سلێمان پاشا و ئەوی تریشیان بۆ مردنی باوکی حەبیبەی خۆشەویستی؛ هەڵبەت، ناتەواو نەمێنێت کە ئەو غەزەلەی بۆ سلێمان پاشا وتوویەتی هەم لە جێگای شینە، هەم لە جێگای ستایش-نامە.
«شیننامە» لە ڕوانگەی چییەتی، بەشی ئەدەب و شیعری ئاوازییە- بۆ ئەوەی کە شاعیران هەستی خۆیان بەو شیعرانە دەردەبڕن.

تا فەلەک دەورەی نەدا سەد کەوکەبەی ئاوانەبوو
کەوکەبەی میهری موبارەک تەلعەتی پەیدا نەبوو
(نالی: ل٣٧٠)
ماتەم، وەکو زولفەینی سیەهـ، گرتی سەراپات
پۆشی لە ڕوخت تەعبیەی بەیدەق و شامات
(نالی: ل١٣٧)
بۆ گریەیی تو ڕەنگە منیش هێندە بگریم
گەوهەر بڕژێن بۆ بوڵەندی قەد و باڵات
(نالی: ل١٣٩)

سەرچاوەکان:

١- شمیسا، سیروس، انواع ادبی، چاپ نهم، انتشارات سرایش، تهران: ١٣٨٢.

٢- لسکو روژە، داستان های کهن کردی دو زبانە فارسی و کردی و ٤٢٠ پەندوارە، مترجم محمد ریانی، چاپخانە رودکی، تهران، ١٣٧٠.

٣- خەزنەدار، د. مارف (بابەت) شیعری مەحوی لەنێوان سۆفیزم و دەروێشیزمدا، کۆلێژی ئەدەبیات، زانستگای سەلاحەدین.

٤- محەمەدی مەلا کەریم، (بابەت) نالی لە کڵاوڕۆژنەی شیعرەکانیەوە، کۆڕی نەتەوەیی لە سلێمانی.

٥- کۆمەڵە وتاری یەکەمی نێو نەتەوەیی ئەدەبی کوردی (بەشی کوردی)، زانستگای کوردستان توێژینگەی زمان و ئەدەبی کوردی، دکتور ڕەئووف عوسمان، ڕەنگدانەوەی قورئان لە هونراوەکانی نالیدا بەپێی زانستی خواناسی.

٦- فەتاح، عەبدولکەریم (بابەت) نالی هەر لە لووتکەدایە، زاراوەکانی عیرفان لە شیعرەکان نالیدا، کۆڕی نێونەتەوەیی ئەدەبی لە سلێمانی.

٧- سەجادی، دکتور زیائەدین، مقدمەای بر عرفان و تصوف، انتشارات سمت، تهران ١٣٨٤.

٨- خەزنەدار، د. مارف، مێژووی ئەدەبی کوردی، انتشارات ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠.

٩- ئەحمەدی شاوەیسی مکایەلی، مەلا خدری، دیوان نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودڕیسی و فاتح عەبدولکەریم، محەمەدی مەلا کەریم، ئینشارات سەلاحەدین ئەیووبی، سپهر تهران، ١٣٦٤، مرکز نشر فرهنگ و ادبیات کردی.